

JOANNA KULWICKA-KAMIŃSKA
CZESŁAW ŁAPICZ

Centrum Badań Kitabistycznych UMK w Toruniu (Polska)

Co wiemy o najstarszym datowanym rękopisie Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego? (*Kitab z 1631 r.* — transliteracja, ortografia, przekład, komentarze)

Kitab z 1631 r. budzi zrozumiałe zainteresowanie badaczy, gdyż manuskrypt ten musiał być jednym z pierwszych ogniw w łańcuchu rękopiśmiennych kopii ksiąg religijnych Tatarów WKL. Niestety wkrótce po odkryciu zaginął nie tylko sam rękopis, ale także sporządzony przez pierwszych jego badaczy mikrofilm. Po obszernym zabytku (342 karty) pozostały wątle ślady w postaci pobieżnego omówienia (tzw. metryczka) w niepublikowanym maszynopisie oraz reprodukcji przykładowej strony w artykułach jednego z odkrywców rękopisu — Macieja Konopackiego. Jesienią ubiegłego roku w kolekcji tatarianów ze zbiorów Muzeum Historycznego w Białymstoku ujawniono 4 klatki fotograficzne czterech nieznanych dotąd stron zaginionego *Kitabu z 1631 r.* Daje to szansę na wzbogacenie naszej wiedzy o cennym zabytku.

Autorzy niniejszego artykułu dokonali odczytu i transliteracji ujawnionych stron oraz opisu cech językowych i graficznych odczytanego tekstu. W artykule zamieścili kopię jednej ze stron zabytku oraz jej transliterację w ścisłej wersji naukowej, a także tłumaczenie tekstu starobiałoruskiego na współczesny język polski. Całość opatrzyli komentarzem historyczno-filologicznym.

Słowa kluczowe: kitabistyka, rękopisy Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego, kitaby, transliteracja, transkrypcja

W publikacjach dotyczących piśmiennictwa Tatarów muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej: WKL) od ponad pół wieku przewija się informacja o odkryciu kitabu z 1631 r., uznawanego w literaturze przedmiotu za najstarszy datowany rękopis naszych Tatarów. Odkrycie miało miejsce w 1961 r. w Suchowoli koło Sokółki, w tatarskiej rodzinie Aleksandrowiczów¹. Informacja ta przez kilka dziesięcioleci wzbudzała zrozumiałe zainteresowanie badaczy, gdyż odkryty manuskrypt niewątpliwie był jednym

z pierwszych ogniw w łańcuchu zróżnicowanych w czasie i przestrzeni kopii ksiąg religijnych Tatarów WKL. Dzisiaj wiemy, że zaginione oryginały (*protografy*) tych ksiąg powstały nie wcześniej niż w drugiej połowie XVI wieku, zatem zasadny jest wniosek, że rękopis z Suchowoli datowany na pierwszą połowę XVII wieku (1631 r.) nie mógł ani treścią, ani formą (tzn. grafia i ortografia) zbyt daleko odbiegać od zaginionych protografów².

Niestety, o manuskrypcie tym, bezcennym dla historii, kultury oraz religii Tatarów muzułmanów WKL, a także dla nauk filologicznych, zwłaszcza dla rozwijającej się subdyscypliny filologicznej, zwanej *kitabistyką*³, piszemy dzisiaj w czasie przeszłym, wkrótce bowiem po odkryciu zaginał nie tylko sam rękopis, ale również sporządzony przez odkrywców mikrofilm zabytku.

Na początku lat 60. ubiegłego wieku dwaj badacze zainteresowani “polskim Orientem” — muzułmanin, filolog i działacz kultury tatarskiej Maciej Konopacki oraz orientalista z Zakładu Orientalistyki Polskiej Akademii Nauk prof. Stefan Strelcyn — podjęli ambitne zadanie sporządzenia katalogu rękopisów będących w posiadaniu prywatnym polskich Tatarów od ponad trzystu lat zamieszkujących na Białostocczyźnie (zwłaszcza w Białymstoku, Sokółce i Suchowoli), a także przechowywanych w meczetach w Bohonikach i Kruszyńianach. Docelowo M. Konopacki oraz S. Strelcyn zamierzali opracować kompletny katalog zabytków będących w posiadaniu białostockich muzułmanów. Z różnych powodów badacze nie zrealizowali swych planów, pozostał jednak ślad ich cennej inicjatywy w postaci wzmianek o odkrytych rękopisach w kilku publikacjach⁴. Pozostał także maszynopis katalogu, który miał jednak formę zaledwie roboczych notatek i nie został przez autorów ani opublikowany, ani upowszechniony w innej postaci.

Kiedy pod koniec lat 70. ubiegłego wieku prof. Czesław Łapicz zaczynał swoją przygodę naukową z rękopisami Tatarów muzułmanów WKL, otrzymał od prof. Tadeusza Majdy, turkologa z Uniwersytetu Warszawskiego, kopię maszynopisu tego katalogu. Dokument zawierał pobieżne, właściwie robocze, informacje o ponad dwudziestu zidentyfikowanych przez badaczy zabytkach religijnych. W zestawieniu tym znalazły się krótkie opisy dwóch rękopisów *kitabów*, jedenastu *chamailów*, dwóch Koranów, polskiego przekładu Koranu zapisanego alfabetem arabskim⁵, jednego *dalawaru*, a także pięciu (drukowanych) *muhirów* oraz drukowanego w Chinach podręcznika do nauki religii, który był własnością imama Luta Muchli z Białegostoku. Odreżny dopisek przy niektórych metryczkach informuje, że wybrane zabytki zostały w części (podana liczba klatek) bądź w całości sfotografowane. Bezpośrednio od M. Konopackiego otrzymał on ustne informacje o przebiegu zakończonej już wówczas (a raczej z różnych powodów przerwanej) akcji katalogowania zabytków białostockich Tatarów oraz o niejasnych losach naj-

cenniejszego odkrycia — Kitabu z 1631 r. Za sugestią odkrywcy i na podstawie jego wskazówek Cz. Łapicz kilkakrotnie podejmował próby dotarcia do osoby, która — według jego ówczesnej wiedzy — jako ostatnia dysponowała tym rękopisem, jednak bez sukcesu. Nie powiodły się także próby odszukania mikrofilmu rękopisu wykonanego na zlecenie odkrywców⁶.

Zaginiony zabytek został uwzględniony w wydanym w 2000 r. w Warszawie katalogu pt. “Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich”, autorstwa Andrzeja Drozda, Marka Dziekana oraz Tadeusza Majdy. Nową metryczkę rękopisu w formie katalogowego hasła nr 14 [Kitab z 1631 r., 50–51] opracował A. Drozd. Z oczywistych względów (brak bezpośredniego dostępu do rękopisu) autor opisu oparł się na wcześniejszych informacjach odkrywców zabytku, zawartych w publikacjach M. Konopackiego; podane tam informacje bądź uściślił, bądź uzupełnił o kilka własnych opinii i hipotez. Niektóre z nich są niezgodne z ustaleniami odkrywców rękopisu, podanymi w roboczej metryczce, która z pewnością nie była autorowi znana⁷. Dotyczy to na przykład języka zabytku: A. Drozd najpierw ostrożnie założył, że w rękopisie występują “zapewne j[ęzyk] białoruski, polski, arabski i turecki”, by w innym miejscu stwierdzić jednoznacznie, że zachowana strona zawiera “tekst białoruski ze wstawkami ar[abskimi]”. Zakładając wielojęzyczność zabytku autor nowej metryczki “zapewne” miał rację, faktycznie jednak była to tylko hipoteza postawiona na podstawie zaledwie jednej strony znanej z kilku reprodukcji. Inna sprawa, że opinię o wielojęzyczności zabytków muzułmańskich — bez ryzyka pomyłki — można *a priori* odnieść do większości rękopisów religijnych Tatarów WKL, zwłaszcza do *kitabów* i *chamaílów* oraz *tefsirów*. W księgach muzułmanów WKL językiem narracji jest zwykle język białoruski lub polski, a także mieszany, ale nierzadkie są w nich również oryginalne cytaty arabskie Koranu; natomiast muzułmańskie terminy religijne często mają formy tureckie, a nawet perskie. Faktem jest natomiast, że język zachowanej strony jest białoruski; można nawet uściślić, że język tego fragmentu jest “czysto” białoruski, z nielicznymi, wręcz jednostkowymi, elementami języka polskiego. Stwierdzenie to, odnoszące się do najstarszego datowanego rękopisu tatarskiego, może mieć istotne znaczenie w trwającej dyskusji o tym, na który język — polski czy białoruski — przełożono pierwsze teksty Tatarów WKL, czyli w jakim języku powstały prototypy, na podstawie których sporządzano późniejsze kopie rękopisów Tatarów WKL⁸.

Kwestia języka zabytku jest o tyle ważna, że — jak się wydaje — odkrywcy manuskryptu utożsamiali pojęcie ‘język’ z pojęciem ‘alfabet’. Do takiego wniosku upoważnia zapis w metryczce, jakoby język rękopisu był arabski, podczas gdy arabski jest tylko alfabet, w jakim rękopis sporządzono (oczywiście arabskie są również cytaty z oryginalnego Koranu). Ale dlatego

Kitab tatarsko-polski z r. 1631 odnaleziony w 1961 r. w Suchowoli na Białostocczyźnie.

Fot. A. Zrodowski

nie można jednoznacznie orzec, czy kolejna informacja z metryczki sporządzonej przez odkrywców: "(...) wewnątrz zabytku są notatki w języku polskim. W jednym tylko wypadku /Verso 1/ jest zapis z 1916 r. w języku rosyjskim stwierdzający rok powstania tego Kitabu", dotyczy języków polskiego i rosyjskiego, czy także alfabetów łacińskiego i cyrylicznego.

Pytań, wątpliwości i nieścisłości dotyczących zaginionego rękopisu jest znacznie więcej, część z nich ma swoje źródło w porównawczym zestawieniu informacji zawartych w obu metryczkach. A. Drozd przypuszczał (opatrując swe domniemanie znakiem zapytania), że średnio na stronie rękopisu jest 18 wierszy. Znaczący to, że mogły być strony, na których wierszy było więcej lub mniej, ale przecież nie można tego uśrednić na podstawie zaledwie jednej znanej strony. Odkrywcy manuskryptu ustalili, że na stronie jest "cirka 17 wierszy". Z pewnością należy im w tym względzie zaufać, gdyż poznali oni cały zabytek z autopsji. Zresztą, znając wymiary rękopisu, można sądzić, że więcej niż 18 wierszy na stronie po prostu by się nie zmieściło. Z pewnością więc na stronie mogło być nie tyle "średnio", ile maksymalnie 18 wierszy: tyle wierszy jest właśnie na jedynej stronie, która była znana autorowi opisu manuskryptu w nowym katalogu. Wniosek ten znajduje potwierdzenie w fakcie, że na czterech nowych, ostatnio ujawnionych, stronach, które tu zostaną uwzględnione po raz pierwszy, liczba wierszy jest różna: na jednej z nich jest 17 wierszy (przy czym ostatni wiersz jest zniszczony w stopniu uniemożliwiającym jego odczyt), na drugiej — 18 wierszy (ostatni wiersz również jest zacytowany w stopniu uniemożliwiającym odczyt), na dwóch kolejnych stronach jest 16 i 17 wierszy. Wynika z tego, że na standardowych stronach rękopisu mieści się od 16 do 18 wierszy, zatem średnią stanowią właśnie podane przez odkrywców manuskryptu "cirka 17 wierszy".

Wymiary rękopisu to kolejna istotna rozbieżność informacyjna w obu metryczkach. A. Drozd, nie wiadomo na jakiej podstawie, określił jego wymiary następująco: ok. 35 × 20 cm. Dane te różnią się znacznie od tych, które na podstawie bezpośredniego pomiaru ustalili odkrywcy: 17 × 21 × 6,5 cm. Wprawdzie autor drukowanej metryczki w żaden sposób nie uzasadnił swych ustaleń, jest jednak zbyt doświadczonego badaczem rękopisów tatarskich, by przedstawiał je bez mocnych podstaw, np. odnosząc porównawczo do wymiarów podobnych znanych manuskryptów tatarskich.

W maszynowym katalogu odkrywcy kitabu zawarli informację, że rękopis został sporządzony przez "trzy ręce". Niestety, kopiści (autorzy?) zabytku (jak to jest często w piśmiennictwie Tatarów WKL) pozostali anonimowi. W tym kontekście bardzo cenne jest spostrzeżenie A. Drozda, że zachowaną stronę Kitabu z 1631 r. pisał ten sam kopista, który sporządził również karty 1–9 tzw. Chamaiłu lipskiego⁹. Waga tego ustalenia wynika z faktu, że Chamaił lipski według dotychczasowych badań jest uznawany za zabytek

z przełomu XVI/XVII w., a tym samym w literaturze przedmiotu uważa się go za najstarszy znany (choć bezpośrednio niedatowany) rękopis tatarski¹⁰. Jako taki jest on dobrze opracowany zarówno od strony treści, jak i grafii, ortografii oraz języka¹¹, dlatego możliwe są zestawienia porównawcze tych fragmentów obu manuskryptów, które według A. Drozda są owocem pracy tego samego kopisty, co pozwoliłoby przynajmniej pośrednio potwierdzić datę powstania zabytku.

Datowanie Kitabu z Suchowoli na r. 1631 (według odkrywców rękopisu) opiera się na umieszczonym na ostatniej karcie księgi zapisie, sporządzonym cyrylicą w języku rosyjskim dopiero w 1916 r. Karta ta jednak wcześniej nie była końcową kartą rękopisu, ponieważ odkrywcy zabytku stwierdzili brak jego początku i końca, a także wiele kart luźnych. Dlatego niewątpliwie zasadne byłoby pytanie o to, kto i na jakiej podstawie sporządził ten późny, wtórny kolofon w języku rosyjskim i w cyrylicy alfabetycznej? Można przypuszczać, że na wcześniej utraconych kartach mógł znajdować się oryginalny kolofon zawierający datę powstania kitabu, który kilka wieków później jakiś użytkownik lub właściciel powtórzył lub uzupełnił zapisem cyrylicy. Dodajmy, że według ustaleń odkrywców rękopisu wewnątrz zabytku znajdowały się różnego rodzaju zapiski i dopiski, także w języku polskim. W każdym razie ustalenie A. Drozda, że jeden z trzech kopistów sporządził zarówno fragment Chamaiłu lipskiego, jak i Kitabu z Suchowoli pozwala oba rękopisy umieszczać w zbliżonym czasie i miejscu. Rodzi się jednak pytanie, czy kolofon sporządzony dopiero w 1916 r. zawiera wiarygodny przekaz, że Kitab z Suchowoli rzeczywiście powstał w 1631 r.? Wątpliwości co do chronologii rękopisu mogłyby rozstrzygnąć znaki wodne papieru, jednak ich zbadanie z oczywistych przyczyn nie jest możliwe. Dlatego konieczne jest uwzględnienie wyników najnowszych badań Chamaiłu lipskiego (w tym także znaków wodnych papieru), którego część według hipotezy A. Drozda sporządził kopista będący również jednym z trzech autorów kitabu z Suchowoli.

Badania znaków wodnych Chamaiłu lipskiego przeprowadził ostatnio Michał Tarełka z Narodowej Akademii Nauk Białorusi w Mińsku, który w artykule zatytułowanym „Лейпцыгскі канвалют — беларускататарскі рукапіс XVII стагоддзя (кадыкалагічнае апісанне)” [2016, 49–59] zawarł informację, że według znaków wodnych rękopis można datować na drugą połowę XVII w. Identyfikowane znaki wodne datują się czasem od 1640 do 1693 r.¹² Znaczący to, że przynajmniej karty 2–9 Chamaiłu lipskiego nie powstały ani w XVI w., ani na przełomie XVI i XVII w. jak dotąd sądzono, lecz są znacznie późniejsze, pochodzą z połowy, a możliwe, że nawet dopiero z 2. połowy XVII w.

Czy zatem obserwacja A. Drozda, że zarówno część Chamaiłu lipskiego, jak i część Kitabu z Suchowoli pisał ten sam kopista, może być zgodna z prawdą?

Nowe datowanie rękopisu lipskiego, uwzględniające znaki wodne i na tej podstawie przesuwające hipotetyczny czas jego powstania o około pół wieku, nie daje podstaw do wykluczenia takiej możliwości. Kopista, który po roku 1640 (data na znaku wodnym), kopiował karty 2–9 Chamaiłu lipskiego, mógł przecież kilkanaście lub nawet kilkadziesiąt lat wcześniej, czyli w r. 1631, być jednym z trzech kopistów Kitabu z Suchowoli. Z tego rozumowania wynika bardzo ważny wniosek, formułowany tu po raz pierwszy w postaci hipotezy: Kitab z Suchowoli może być o kilka dziesięcioleci starszy od Chamaiłu lipskiego, uznawanego dotąd za najstarszy znany rękopis Tatarów WKL. Dodatkowych argumentów w tej sprawie, które pozwoliłyby na pełną weryfikację tej hipotezy, powinny dostarczyć szczegółowe badania porównawcze grafii i ortografii odpowiednich fragmentów obu rękopisów¹³.

Uwzględniając przedstawione wyżej informacje oraz uzupełniając je o zawartość dwóch metryczek oraz opisu M. Konopackiego zamieszczonych w Aneksach otrzymamy pełną dotychczasową wiedzę o cennym, choć być może już nieistniejącym, rękopisie Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Nie jest to wiedza ani wyczerpująca, ani zadowalająca.

Na szczęście rękopisy — tak jak książki — *habent sua fata*, mają swoje losy. Oto niespodziewanie w jesieni ubiegłego roku w kolekcji tatarianów ze zbiorów Muzeum Historycznego w Białymstoku ujawniono fotokopie czterech nieznanych dotąd stron kitabu z 1631 r. Można przypuszczać, że trafiły one do Muzeum wraz z częścią eksponatów zgromadzonych pierwotnie przez M. Konopackiego, twórcy Muzeum Tatarskiego w Sokółce. Zapewne są one fragmentem kompletnego mikrofilmu sporządzonego z inicjatywy odkrywców rękopisu. Z informacji uzyskanej bezpośrednio od M. Konopackiego wynika, że pełny mikrofilm rękopisu sporządził na początku lat 60. ubiegłego wieku fotograf z ówczesnej Akademii Medycznej w Białymstoku Antoni Zdrodowski¹⁴. Dzięki uprzejmości kustosz Muzeum Historycznego w Białymstoku Lucyny Lesisz otrzymaliśmy te fotokopie do wglądu oraz identyfikacji z możliwością ich transliteracji, opisu i reprodukcji.

Ujawnione strony nie mają paginacji, nie można zatem ustalić ani ich lokalizacji w obrębie rękopisu, ani następstwa względem siebie. Ze względu na znaczny stopień zniszczenia rękopisu, zwłaszcza dolnych brzegów kart, również nieczytelne są reklamanty. Zapewne jednak karty manuskryptu były bądź numerowane, bądź doraźnie liczone mechanicznie, skoro ich liczbę odkrywcy precyzyjnie ustalili na 342 karty (684 strony). Nie wiadomo jednak kto i jak je numerował lub liczył, a także — czy następstwo kart (stron) i bieg narracji odkrywcy ustalili w standardzie arabskim (od prawej do lewej), czy w standardzie europejskim (od lewej do prawej). Rozważania te mają zresztą niewielki sens przy zachowaniu w sumie zaledwie pięciu stron zabytku. Trzeba

jednak dopowiedzieć, że na czterech nowych ujawnionych stronach rozwijany jest temat *azamu*, a więc ich treść jest zbieżna z tą, która znajduje się na jedynej stronie znanej dotąd z publikacji M. Konopackiego. Ponadto zdumiała nas pełna zbieżność (wręcz identyczność) treściowa i formalna tej strony z jedną ze stron (93A//421) w Kitabie Łuckiewicza¹⁵. Ponieważ jednak Kitab Łuckiewicza jest wiarygodnie datowany dopiero na pierwszą połowę XVIII w., nie może być mowy o tym, by oba rękopisy sporządził ten sam kopista. Możliwe jednak, że wspólna lub zbliżona w czasie była podstawa kopiowania obu rękopisów¹⁶. Z pewnością warto pójść tym tropem i pogłębić badania porównawcze odpowiednich fragmentów kilku wczesnych rękopisów, co zresztą zamierzamy uczynić. Ze wstępnych, bardzo ogólnych obserwacji wynika, że grafia i ortografia rękopisu z Suchowoli przedstawia stan archaiczny, właściwy dla wczesnych manuskryptów pochodzących nie później, niż z XVII–XVIII w. Zgodnie z tym, co stwierdził już A. Antonowicz w odniesieniu do badanych przez siebie najstarszych rękopisów, głoska /o/ w Kitabie z 1631 r. jest konsekwentnie oznaczana tak jak /u/, tzn. bądź za pomocą *wawu z dammą* (ﺩ, w transliteracji /ū/), bądź tylko *dammą* (/ ' /, w transliteracji /u/). W badanym fragmencie obejmującym 5 stron rękopisu nie ma ani jednego zapisu głoski /o/ oddzielnym znakiem, tzn. *wawem z fathą*: ﺩ. Podobne zapisy są dokumentowane w innych wczesnych rękopisach, np. w Chamaile Ibrahima Smolskiego (1775). Jednak w tzw. Kitabie Milkamanowicza z 1772 r. jest już stosowany nowy, choć jeszcze niekonsekwentny, a więc zapewne przejściowy sposób zapisu, w którym wprawdzie występuje zarówno zapis fonemu /o/ przez *waw z dammą*, ale równie często w funkcji /o/ jest już używany nowy znak, mianowicie *waw z fathą*¹⁷. Taki sposób oznaczania samogłoski /o/ pozostaje w ścisłym związku z grafiką turecką, w której do 1928 r., tzn. do przejścia na alfabet łaciński, tak właśnie zapisywano głoski /o/, /u/ oraz /ö/, /ü/. Fakt ten nie może dziwić, bowiem pierwsze rękopisy Tatarów WKL niewątpliwie były wzorowane właśnie na tureckich kitabach, a niekiedy wręcz były ich tłumaczeniami¹⁸. Odczyt tekstów z tego okresu wymaga subiektywnej interpretacji, która ma ustalić aktualną (kontekstualną) wartość dźwiękową znaków / ' / lub /ﺩ /, co niekiedy jest nie tylko trudne, ale może też skutkować subiektywnym uznaniem zapisu jako formy polskiej lub białoruskiej, a nawet jako hybrydalnej, np. *bog//boh* lub *bug//buh*; *koždy//kuždy* i inne.

Wszystkie te aspekty grafii, ortografii oraz języka rękopisu, a także jego losów, będą przedmiotem naszych dalszych badań.

Na zakończenie pragniemy przywołać optymistyczne i oby prorocze słowa z powieści Michaiła Bułhakowa “Mistrz i Małgorzata”: *рукописи не горят* (“rękopisy nie płoną”). Chcemy wierzyć, że najstarszy datowany, a możliwe, że w ogóle najstarszy znany rękopis Tatarów WKL, starszy nawet

niż Chamaił lipski, nie uległ ostatecznemu zniszczeniu, że czeka gdzieś na swego odkrywcę i badacza. Być może obiecujące byłyby poszukiwania mikrofilmu zabytku w miejscu ostatniej pracy jednego z jego odkrywców, prof. S. Strelcy na Uniwersytecie w Manchesterze¹⁹. Pewne nadzieje wiążemy także z kwerendą prowadzoną przez Artura Konopackiego w archiwum rodzinnym autora fotokopii rękopisów tatarskich, A. Zdrodowskiego²⁰.

ANEKSY

ANEKS I. **Metryczka kitabu** sporządzona na podstawie bezpośredniego oglądu rękopisu przez jego odkrywców, Macieja Konopackiego i prof. Stefana Strelcy na, na początku lat 60. ub. wieku.

Maszynopis katalogu zawiera opisy 23. zidentyfikowanych zabytków; kitab z Suchowoli z 1631 r. został opisany pod numerem 2:

“Właścicielem zabytku jest Fatyma Aleksandrowicz zamieszkała [w Suchowoli — Cz. Ł.] przy ul. Fabrycznej 5. W ub. r. zmarł jej mąż — Adam Aleksandrowicz, który czytał ów Kitab.

Rękopis. Język arabski. Zabytek z 1631 r. Papier żółty, prążkowany. Cm 17 × 21; grubość 6,5 cm. Kart 342. Circa 17 wierszy na stronę. Atrament czarny i czerwony. Rękopis pisany przez trzy ręce. Oprawa sztywna ze skóry cielecej stoczona nieco przez robactwo. Brak początku i końca. Wiele kart luźnych, a niektóre w strzępach. Pismo staranne. Miejscami tylko mniej dbale. Zabytek w bardzo złym stanie; zniszczony przez wilgoć i robactwo.

Wewnątrz zabytku są notatki w języku polskim. W jednym tylko wypadku /Verso 1/ jest zapis z 1916 r. w języku rosyjskim stwierdzający rok powstania tego Kitabu.

Recto 4 — zapis o charakterze gospodarczym w języku polskim oraz wymienione nazwiska.

Recto 6 — zapis o baranach.

Verso 7 — ciekawy zapis mogący wyjaśnić rodowód zabytku; niestety brak połowy tekstu.

Recto 8 — zapis arabski a pod spodem zapis w języku polskim — nieczytelny.

Recto 10 — mały fragment strony z arabskim i nieczytelnym polskim zapisem.

Verso 11 — fragment zapisu o rodowodzie zabytku.

Verso 229 — jakiś nieczytelny zapis na marginesie strony.

Recto 230 — autor próbuje pióro; wypadków tych zresztą jest w zabytku znacznie więcej.

Verso 323 — ciekawy zapis o rodowodzie zabytku.

Verso 377 i recto 378 — przez całą szerokość obu stron u góry zapis w języku polskim.

Recto 528 — zapis o charakterze religijnym.

Recto 588 — zapis w języku polskim.

Verso 683 — jakieś notatki z wymienieniem kilku nazwisk.

Recto 684 — zapis arabski innym charakterem pisma”.

ANEKS II. **Metryczka Kitabu z 1631 r. autorstwa A. Drozda**, zamieszczona w katalogu: A. Drozd, M. M. Dziekan i T. Majda, *Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich. Katalog zabytków tatarskich*, tom III, Warszawa 2000, s. 50–51; pozycja 14, ilustracja 24:

“Zapewne j. białoruski, polski, arabski i turecki. Najstarszy znany egzemplarz kitabu, a zarazem najdawniej datowany zabytek rękopiśmiennictwa ptat. — znany jako tzw. kitab z Suchowoli. Zaginiony. Znany z fotokopii jednej strony (opubl. Maciej Konopacki, O muzułmanach polskich, *Przegląd Orientalistyczny* nr 3 (43), 1962, tabl. II, która zawiera tekst poświęcony zaletom azanu w j. brus. ze wstawkami ar., występujący w późniejszych kitabach (por. il. 24). Wg M. Konopackiego (1966:202) rkps zawierał też liczne zapiski w j. pol. łącznie o treści religijnej i prywatnej.

Pisany trzema rękami. Kopiści nieznanymi (wśród nich ten sam, którego ręką napisane są k. 1–9 w. chamaile z XVI–XVII w z Lipska — por. il. 37, rkps na 25). Datowanie na podstawie zapisu cyrylicą (z XIX/XX w.) na ostatniej stronie rkpsu.

Kart 342; brak początku i końca. Cm ok. 35 × 20. Brzegi kart uszkodzone, niektóre karty luźne. Średnio 18 wierszy na stronę (?). Oprawa skórzana.

Ostatnim właścicielem rkpsu był Adam Aleksandrowicz z Suchowoli k. Białegostoku, zm. 1960 r. Na zabytek natknęli się u rodziny Aleksandrowiczów Maciej Konopacki i prof. Stefan Strelcyn w 1961 r. podczas podjętej przez Zakład Orientalistyki PAN próby katalogowania rkpsów ptat. Zabytek zmikrofilmowano. Kitab odkupiła wkrótce Muzułmańska Gmina Wyznaniowa w Warszawie; w jej posiadaniu znalazł się także mikrofilm. Ślad po jednym i drugim urywa się na przełomie lat 60. i 70”.

ANEKS III. **Fragm. artykułu:** Konopacki M., *Piśmiennictwo Tatarów polsko-litewskich w nauce polskiej i obcej*, “*Przegląd Orientalistyczny*” 1966, nr 3 (59), s. 193–204:

Znajdujące się u ludności tatarskiej w Polsce, a zwłaszcza w Białostockiem, rękopisy skłoniły Zakład Orientalistyki PAN do zapoczątkowania prac nad ich katalogowaniem. W trakcie tych prac prowadzonych pod kierownictwem prof. Stefana Strelcyna, odkryto trzy cenne zabytki: dwa kitaby — z 1631 i 1850 r. oraz polski przekład Koranu w transkrypcji arabskiej z 1900 r. Kitaby są własnością rodziny Aleksandrowiczów z Suchowoli. Kitab z 1631 r. posiada 342 karty (bez początku i końca) i pisany jest przez trzy osoby. Na stronach dzieła znajdują się liczne notatki w języku polskim nie tylko treści religijnej, ale i odnoszące się do spraw natury gospodarczej. Reprodukcję strony tego kitabu zamieścił “Przegląd Orientalistyczny” nr 3(43) z 1962 r. Zakład Orientalistyki [Uniwersytetu Warszawskiego — Cz. Ł.] posiada zaś pełen mikrofilm zabytku, który obecnie przechowuje Muzułmański Związek Religijny w Warszawie.

ANEKS IV. Transliteracja (A) oraz przekład filologiczny (B) na język polski przykładowej strony Kitabu z 1631 r. (zob. Zdjęcie 1)

A. Transliteracja tekstu zapisanego alfabetem arabskim na alfabet łaciński

B. Tłumaczenie (filologiczne) na współczesny język polski

[...] — braki, rekonstrukcje, odczyty hipotetyczne

{...}

Nr wiersza rękopisu	<i>Transliteracja</i>
1.	A. pitali ū šejtana ²¹ meži hülüsŭv kütürühu tī ne lubiš B. Pytali szatana: pośród głosów — którego ty nie lubisz?
2.	A. šejtan rek azannühu ²² hülüsu ne lublu küli mü 'ezzin ²³ pejec B. Szatan rzekł: azannego głosu nie lubię. Gdy muezzin śpiewa,
3.	A. prŭciv jehŭ švetlŭsci ²⁴ jakŭ ũlŭvu u vuhni rŭztŭ B. przeciw jego jasności jako ołów w ogniu rozto-
4.	A. plŭše ũd prŭrŭka jehŭ milŭsci sehid sin B. pię się. Od proroka jego miłości sehid ²⁵ , syn
5.	A. abŭ vekasŭv ²⁶ ũznajmŭje küli xtŭ azannij hŭ B. Abu Wekasa, oznajmuje: gdy kto azanny g-
6.	A. lŭs ũcŭjec hetŭju du'ai pec treba wa annā ašhad ²⁷ B. łos usłyszysz, tę duaję odmawiać trzeba [i kiedy zaświadczam]
7.	A. an lā ilaha illā allāha waḥdahŭ lā šarika lahu wa anna muḥammadan 'abduhu wa rasu ²⁸ B. że nie ma boga poza samym Allāhem nie ma on towarzysza i że Muhammad jest sługą jego i posłańcem
8.	A. lahu raḍaytu bi-l-lāhi rabban wa bi muḥammadin muštafā šallā ²⁹ allāhu 'alayhi wa sallam ³⁰ B. jego ucieszyłem się panem Bogiem i muhammadem mustafą (wybrany) niech Bóg go błogosławi i da mu zdrowie
9.	A. rasŭlan nabiyyan wa bi-l-islāmi dīnan] teḏi temŭ člŭveku pan bŭh B. posłańcowi prorokowi i wiare w islam] Tedy temu człowiekowi Pan Bóg
10.	A. ũšŭ hrexŭ ũtpuścŭcŭ takže i žabir ³¹ [raḍiya allāhu 'anhu] B. wszystkie grzechy odpuści. Także i Dżabir [oby Bóg był z niego zadowolony]
11.	A. muvil ũt prŭrŭka jehŭ milŭsci küli člŭvek azannij B. mówił od proroka jego miłości, gdy człowiek azanny
12.	A. hülŭs čŭvši i pŭ azane hetŭjŭ du'a pec bŭžec tŭ B. głos usłyszysz i po azanie tę duę odmawiać będzie te-
13.	A. mu člŭveku dna sudnŭhu pričinu ³² činic majŭ dua' B mu człowiekowi dnia sądneho wstawiennictwo czynić mam dua
14.	A. tŭ jest [allāhumma ³³ rabbi haḍihi adda'wāti attāmmata] i ³⁴ milŭ B. to jest [O Allahu! Panie tej doskonałej (zakończony, pełnej) modlitwy] O, miło-
15.	A. šcivij pane bŭže mŭj prijmi (...) tŭju prŭžbu B. ściwy Panie Boże mój, przyjmij (...) tę prośbę
16.	A. dŭ spŭlnŭhu nemazu klanenja tŭbe bŭže žikerum ³⁵ i prŭ B. do spełnego ³⁶ nemazu kłaniania Tobie Boże zikrem i pro-
17.	A. {rŭ}kŭ prijacelu tvujemu żeKirem žebi dna sudnŭhu žad B. (ro)kowi, przyjacielowi twojemu, zikrem żeby dnia sądneho žad-
18.	{wiersz nieczytelny. Uzupełnienie na podst. KŁ, s. 93 A}: A. nej różnici nebilŭ v 'učinkax i v vekŭistöci ³⁷ . B. nej różnicy nie było w uczynkach i w starości

PRZYPISY

¹ Właściciel zabytku, Adam Aleksandrowicz, zmarł w 1960 r. Jego wnuczka, Helena Jasińska z Sokółki, do dziś pamięta swego dziadka czytającego bardzo stary rękopis.

² Z pewnością jednak zbyt daleko idąca byłaby hipoteza, że rękopis ten mógłby być oryginalnym przekładem, a nie kopią wcześniejszego protografu.

³ Nazwa ta jest związana z najbardziej typowym rodzajem literatury tatarskiej, mianowicie z rękopiśmiennymi *kitabami*, chociaż odnosi się również do innych rodzajów literatury Tatarów WKL, zwłaszcza do *chamailów*, czyli ‘modlitewników’, do *tefsirów*, czyli ‘przekładów i objaśnień Koranu’, *tedźwidów*, czyli ‘podręczników do nauki czytania Koranu’ itp. Arabski termin *kitab* oznacza ‘książkę, pismo, dokument’. W konkretnym użyciu termin *Al Kitab* jest jednym z wielu synonimów nazwy Świętej Księgi islamu — *Koranu*.

⁴ O odkrytym w Suchowoli rękopisie datowanym (na podstawie późniejszego niż sam rękopis kolofonu) na 1631 r. M. Konopacki pisał w kilku swych artykułach, zamieszczając w nich także fotokopię jednej i tej samej strony [1962, 225–240; 1966, 193–204]. Tłumaczenie jednego z artykułów na język białoruski ukazało się w kwartalniku Tatarów na Białorusi [1999, 64–66; 1963, 3 i 5]. Powyższe informacje zebrano na podstawie prac Iwony Radziszewskiej [2013, 33–41].

⁵ W maszynopisie katalogu informacja o rękopisie polskiego tłumaczenia Koranu jest krótka, ale zawiera sporo ważnych konkretów: “Właścicielem zabytku jest Aleksander Bajraszewski zam. w Kruszynianach. Rękopis z 1900 r. Pismo arabskie, a tekst polski. Autorem jest Józef Korycki. Zabytek powstał w Klecku /Rep. Biał./ . Brak początku i końca. Kart 335. Cm. 17 × 20. Papier żółty. Atrament czarny i czerwony. Pismo staranne. 8 kl.” (tzn. wykonano 8 zdjęć zabytku). Podjęliśmy próbę odszukania tajemniczego przekładu w środowisku tatarskim w Kruszynianach, jednak na razie bez powodzenia. Stawiamy roboczą hipotezę, iż jest to rękopis analogiczny jak znany Tefsir z Grodna, tzn. przetransliterowany na alfabet arabski polski przekład Koranu (sygnowany przez Jana Murzę Tarak Buczackiego, wydany w 1858 r.) z dodaniem arabskiego oryginału w układzie tradycyjnego tefsiru (tekst arabski w wersach poziomych, tekst polski w zsynchronizowanym ukośnym układzie międzywierszowym).

⁶ O poszukiwaniach cennego rękopisu wspomina prof. T. Majda w liście do M. Konopackiego z 18 czerwca 1964 r.: “*Pan R. to mój dobry znajomy ze studiów. Przynaję rację Panu, co do jego nad wyraz dziwnego zachowania w tych sprawach. To już superprzesada. Myślę, że mimo wszystko uda mi się dojść z nim do porozumienia. Zresztą on poza czystym kolekcjonerstwem nic nie projektuje. Nigdy nie wspominał mi o kitabie z 1613 r. [Sic! W oryginale listu popelniony został tzw. czeski błąd (przestawienie cyfr): 1613 r. zamiast 1631 r., co, przygotowując ten artykuł Cz. Łapicz wyjaśnił bezpośrednio z autorem listu do Konopackiego, prof. T. Majdą — przyp. Cz. Ł.] , choć wie, że zajmuję się rękopisami nie od dziś*”. [2015, 130]. Andrzej Drozd w nowej metryczce zabytku (zob.: Aneks II) napisał: “*Zabytek zmikrofilmowano. Kitab odkupiła wkrótce Muzułmańska Gmina Wyznaniowa w Warszawie; w jej posiadaniu znalazł się także mikrofilm. Ślad po jednym i drugim urywa się na przełomie lat 60. i 70*”. Tymczasem według świadectwa wnuczki właściciela kitaba, Heleny Jasińskiej z Sokółki (wrzesień 2016), rękopis nie został sprzedany Muzułmańskiej Gminie w Warszawie, lecz wymieniony na około 10 egzemplarzy standardowych Koranów drukowanych oraz dwa lub trzy Korany miniaturowe o wymia-

rach zaledwie 3,5 cm x 2,5cm x 1,2 cm. Jeden z tych miniaturowych Koranów jest do dzisiaj w posiadaniu p. H. Jasińskiej, u której oglądaliśmy go wraz z A. Konopackim we wrześniu 2016 r. Miniaturka jest w bardzo dobrym stanie; jako cenna pamiątka rodzinna została pieczołowicie zabezpieczona zarówno przed uszkodzeniami mechanicznymi, jak i związanymi z upływem czasu.

⁷ Autor nowej metryczki rękopisu w bibliografii hasłowej wymienił tylko artykuł M. Konopackiego [1966].

⁸ Por. opinię na ten temat H. Jankowskiego i Cz. Łapicza: *“Wielu badaczy stawia pytanie o pierwotny słowiański język przekładu tekstów orientalnych. Wydaje się, że w znacznej mierze zależało to od samych tekstów. Koran, najważniejsza, święta księga islamu, została przełożona na język polski, jako bardziej prestiżowy. [...] Natomiast inne gatunki literatury muzułmańskiej, z których wiele wchodziło w skład kitabów, tłumaczono w zależności od potrzeby i wiedzy językowej tłumacza i odbiorcy na język białoruski lub polski”* [2000, 17–18].

⁹ Numeracja 1–9 początkowych kart chamaïu lipskiego została wprowadzona przez odkrywcę i pierwszego badacza rękopisu, H. O. Fleischera [1838]. Aktualna numeracja tych kart to 2–9. Chamaïu lipski jest dostępny online pod adresem: http://www.islamic-manuscripts.net/receive/IslamHSBook_islamhs_00000468?lang=en

¹⁰ A. Drozd w katalogu [2000, 54] pisze o Chamaïle lipskim: *“Najstarszy zachowany zabytek piśmiennictwa ptat. [tzn. polskich Tatarów — Cz. Ł.] w językach słowiańskich alfabetem arabskim”*.

¹¹ Patrz np.: A. K. Антонович [1968, 146–174 i in].

¹² W metryczce Chamaïu lipskiego opracowanej przez A. Drozda [2000, 54] zawarta jest uwaga, że *brak badań papieru i filigranów uniemożliwia precyzyjne datowanie zabytku*.

¹³ Badania takie są już prowadzone w Centrum Badań Kitabistycznych przy UMK w Toruniu.

¹⁴ Informację tę uzyskano (I. Radziszewska oraz Cz. Łapicz) dnia 28 czerwca 2016 r. w trakcie odwiedzin M. Konopackiego w Domu Opieki Społecznej w Sopocie, gdzie przebywa. A. Zdrodowski, znany białostocki fotograf, jest podpisany jako autor kilku różnych zdjęć będących ilustracjami w artykułach M. Konopackiego, m.in. w artykule *O muzułmanach polskich* [1962, 225–240]. Niestety, jak ustalił Artur Konopacki z Uniwersytetu w Białymstoku, Antoni Zdrodowski zmarł w 2008 r. Zdaje się, że reprodukowana w artykule M. Konopackiego z 1962 r. strona Kitabiu z Suchowoli jest pierwszym publikowanym śladem istnienia tego cennego rękopisu. Po zaginięciu na przełomie lat 60. i 70. zarówno rękopisu, jak i mikrofilmu, reprodukcja ta — aż do odnalezienia fotokopii czterech kolejnych stron — pozostawała zarazem jedynym fizycznym śladem zabytku z 1631 r.

¹⁵ *Kitab Łuckiewicza* wydany w Wilnie [2009, 800].

¹⁶ O chronologii Kitabiu Łuckiewicza edytorzy rękopisu tak piszą [9]: *“Данная книга посвящена одной из важнейших рукописей татар Великого княжества Литовского — kitabу Ивана Луцкевича, переписанному в первой половине XVIII в. с более раннего оригинала”*.

¹⁷ Por. [Łapicz 1986, 112–117].

¹⁸ Por. [Jankowski, Łapicz 2000, 20–25].

¹⁹ Prof. Stefan Strelcyn w r. 1969 na stałe wyjechał do Anglii; najpierw pracował w Londynie, później został profesorem Uniwersytetu w Manchesterze, gdzie zmarł w 1981 r.

²⁰ Już po złożeniu niniejszego artykułu do druku ujawniono kolejnych 10 stron niezidentyfikowanych rękopisów, z których przynajmniej kilka z dużym prawdopodobieństwem można wiązać z Kitabem z 1631 r. Wymagają one jednak szczegółowych prac badawczych, zwłaszcza wykonania transliteracji, a następnie interpretacji porównawczej grafii, ortografii, treści i języka rękopisów. Jest to nasze zadanie na przyszłość.

²¹ Motyw dialogu (rozmowy) z szatanem często jest wykorzystywany w dydaktyce islamu, np. w Kitabie Łuckiewicza (KŁ) jest cały rozdział opisujący rozmowę Muhammada z szatanem; prorok stawia pytania, a szatan na nie odpowiada (KŁ s. 59 A/285).

²² *Azan* (ar. *aḏān*) — ‘wezwanie do obowiązkowej modlitwy’; także: ‘nadanie dziecku imienia’. Forma *azannyj* potwierdza wczesną sławizację (białorutenizację) formalną arabskiego terminu z zakresu islamu.

²³ *Muezzin* (ar. *mu’addīn*) — ‘ten, który z wieży minaretu śpiewa *azan*, czyli wezwanie do modlitwy’.

²⁴ Por. stpol. *światły* ‘jasny, czysty’.

²⁵ Said (Sa’id ibn Abu Wakkas) — bliski towarzysz Muhammada, w pewnym okresie dowódca jego wojsk, namiestnik Kufy po podboju Iraku.

²⁶ Abu Wakas — jeden z towarzyszy Muhammada.

²⁷ W wyrazie *annā* brak w nagłosie nad alifem hamzy, a *faḥa* jest przesunięta w kierunku litery *nūn*. W 1 os. lp czasownika *šahhada* w nagłosie brak hamzy i *faḥy* nad alifem, zaś w wygłosie powinna być końcówka *-u* zapisana za pomocą *dammy*. Brak też znaku podwojenia nad literą *hā*’.

²⁸ W całej frazie w samogłoskowym nagłosie brakuje hamzy nad lub pod alifem. Nad alifem zdarza się też brak *faḥy* (np. w wyrazie *allāh*).

²⁹ W wygłosie obydwu wyrazów jest *yā*’ zamiast *alif maqṣūra*.

³⁰ W wygłosie brak znaku *sukun*.

³¹ Dżabir — towarzysz Muhammada, uczestnik wielu wojennych wypraw.

³² Stpol. *przyczyna* ‘wstawienictwo, protekcja’.

³³ *Allahumma Rabbia hadihi ad-dawwati tammata* to modlitwa w języku arabskim, którą czyta muzułmamin po usłyszeniu *azanu* (przy końcu *azanu*). Źródłem tej modlitwy jest jeden z *hadisów*.

³⁴ *I!* — tur. wykrzyknik: *o!*

³⁵ *Zikr* (ar. *ḏikr* ‘wspominanie, przypominanie sobie’). Jest to modlitewny rytuał wymieniania, przypominania imion Allaha.

³⁶ Stpol. *spelny* ‘całkowity, zupełny’; *spelnie* ‘dokładnie, zupełnie’; por. pol. *spelniony*.

³⁷ Stpol. *znaczenie* leksemu *wiekuisty* ‘stary, wiekowy’; *wiekuistość* tłumaczymy zatem jako *starość*.

LITERATURA

Антонович А. К., 1968: *Белорусские тексты писанные арабским письмом и их графико-орфографическая система*. Вильнюс.

Тарэлка М., 2016: *Лейпцыгскі канвалют – беларускататарскі рукапіс XVII стагоддзя (кадыкалагічнае апісанне), Здабыткі*, вып. 19. Мінск, 49–59.

- Berger R. (red.), 2015: *Profesorowie do Macieja*. Warszawa.
Chamaíl lipski URL: http://www.islamic-manuscripts.net/receive/IslamHSBook_islamhs_00000468?lang=en (maj 2017)
- Drozd A., Dziekan M. M., Majda T., 2000: *Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich* (katalog). Warszawa.
- Ivano Luckevičiaus kitabas. Lietuvos Totorių paminklas / Кумаб Ивана Луцкевича. Памятник народной культуры литовских татар*, 2009: Автор-сост. Г.Мишкинене; первичная транслитерация текста: С. Намавичюте; транслитерация арабских вставок: Е. Покровская; транслитерация турецких вставок: Х. Дургут; научн. ред. Г. Мишкинене; ред. Б. Синочкина. Вильнюс.
- Jankowski H., Łapicz Cz., 2000: *Klucz do rajy. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII w.* Warszawa.
- Konopacki M., 1962: O muzułmanach polskich, *Przegląd Orientalistyczny*, 3 (43), 225–240 (z fotokopią strony *Kitabu z 1631 r.*)
- Konopacki M., 1963: Помнікі арабска-беларускай пісьменнасці, *Ніва*, 20 (377), 3 i 5 (z fotokopią strony *Kitabu z 1631 r.*).
- Konopacki M., 1966: Piśmiennictwo Tatarów polsko-litewskich w nauce polskiej i obcej, *Przegląd Orientalistyczny*, 3 (59), 193–204 (z fotokopią strony *Kitabu z 1631 r.*; tłumaczenie na j. białoruski: *Байрам* 1999, 2 (34), 64–66).
- Kulwicka-Kamińska J., Łapicz Cz. (red.), 2013: *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*. Toruń.
- Kulwicka-Kamińska J., Łapicz Cz. (red.), 2015: *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Teoria i praktyka badawcza*. URL: www.tefsir.umk.pl (maj 2017).
- Łapicz Cz., 1986: *Kitab Tatarów litewsko-polskich (Paleografia. Grafia. Język)*. Toruń.
- Radziszewska I., 2013: Bibliografia prac Macieja Musy Konopackiego. Wybór, in Kulwicka-Kamińska J., Łapicz Cz. (red.), *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*. Toruń, 33–41.

BIBLIOGRAPHY (TRANSLITERATION)

- Antonovich A. K., 1968: *Belorusskie teksty pisannye arabskim pis'mom i ih grafiko-orfograficheskaya sistema*. Vilnius.
- Berger R. (red.), 2015: *Profesorowie do Macieja*. Warszawa.
Chamaíl lipski. URL: http://www.islamic-manuscripts.net/receive/IslamHSBook_islamhs_00000468?lang=en (maj 2017)
- Drozd A., Dziekan M. M., Majda T., 2000: *Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich* (katalog). Warszawa.
- Ivano Luckevičiaus kitabas. Lietuvos Totorių paminklas / Kitab Ivana Luckevicha. Pamyatnik narodnoj kul'tury litovskih tatar*, 2009: Avtor-sost.: G. Mishkinene; pervichnaya transliteraciya teksta: S. Namavichyute; transliteraciya arabskih vstavok: E. Pokrovskaya; transliteraciya tureckih vstavok: H. Durgut; nauchn. red.: G. Mishkinene; red.: B. Sinochkina. Vilnius.

- Jankowski H., Łapicz Cz., 2000: *Klucz do rajju. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII w.* Warszawa.
- Konopacki M., 1962: O muzułmanach polskich, *Przegląd Orientalistyczny*, 3 (43), 225–240 (z fotokopią strony *Kitabu z 1631 r.*)
- Konopacki M., 1963: Pomniki arabska-byelaruskaj pis'myennacci, *Niva*, 20 (377), 3 i 5 (z fotokopią strony *Kitabu z 1631 r.*).
- Konopacki M., 1966: Piśmiennictwo Tatarów polsko-litewskich w nauce polskiej i obcej, *Przegląd Orientalistyczny*, 3 (59), 193–204 (z fotokopią strony *Kitabu z 1631 r.*; tłumaczenie na j. białoruski: *Баўрам* 1999, 2 (34), 64–66).
- Kulwicka-Kamińska J., Łapicz Cz. (red.), 2013: *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*. Toruń.
- Kulwicka-Kamińska J., Łapicz Cz. (red.), 2015: *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Teoria i praktyka badawcza*. URL: www.tefsir.umk.pl (maj 2017).
- Łapicz Cz., 1986: *Kitab Tatarów litewsko-polskich (Paleografia. Grafia. Język)*. Toruń.
- Radziszewska I., 2013: Bibliografia prac Macieja Musy Konopackiego. Wybór, in Kulwicka-Kamińska J., Łapicz Cz. (red.), *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*. Toruń, 33–41.

JOANNA KULWICKA-KAMIŃSKA, CZESŁAW ŁAPICZ

What do we know about the Oldest Manuscript of the Tatars of the Grand Duchy of Lithuania?

(The *Kitab of 1631* – Transliteration, Orthography, Translation, Comments)

The *Kitab of 1631* is an object of understandable interest for researchers, because this manuscript must have been one of the first links in the chain of manuscript copies of religious books of the Tatars of the Grand Duchy of Lithuania (GDL). Unfortunately, soon after the manuscript was discovered, it disappeared along with the microfilm which was made by its first researchers. There are faint traces of the comprehensive monument (342 sheets) in the form of a brief description (the so-called *imprint*) in an unpublished manuscript and a reproduction of a sample page in an article of one of those who discovered the manuscript – Maciej Konopacki. Last year in autumn, the perusal of a collection of *Tatariana* from the collections of the Historical Museum of Białystok brought to light four frames of photographic film that present four heretofore unknown pages of the *Kitab of 1631*. This furnishes an opportunity to enhance our knowledge about this valuable monument. This article includes a copy of one of the manuscript pages along with its transliteration in a strictly scholarly version as well as a translation from Old Belarusian into Polish. The text is accompanied by a historical and philological commentary.

Keywords: *kitab* studies, *Tatariana* of the Grand Duchy of Lithuania, transliteration and transcription of *kitab*s.

JOANNA KULWICKA-KAMIŃSKA, CZESŁAW ŁAPICZ

Ką žinome apie seniausią LDK totorių rankrašį?
(1631 m. *kitabas* – transliteracija, rašyba, vertimas, komentaras)

Straipsnis skirtas *Kitabui iš Suchovolės* – vienam iš seniausių LDK totorių raštijos paminklų, datuojamam 1631 metais. Rankrašis ir jo fotokopija dingo netrukus po to, kai paminklas buvo aptiktas (1961 m.). Didelio manuskripto (342 lapų) išliko tik vieno puslapio reprodukcija, mat ji buvo panaudota kaip iliustracija M. Konopackio, vieno iš rankraščių aptikusių mokslininkų, straipsniuose. Taip pat išliko glaustas paminklo aprašas (vad. *metryczka*). 2015 m. rudenį Balstogės istorijos muziejaus kolekcijoje buvo aptikti dar 4 kadrai su iki šiol nematytais kitabo lapais. Šis įvykis suteikė galimybę išplėsti mūsų žinias apie 1631 m. *Kitabą iš Suchovolės*. Straipsnyje pateikta vieno iš 2015 m. aptiktu paminklo lapų kopija, jos transliteracija su vertimu iš senosios gudų kalbos į šiuolaikinę lenkų kalbą bei istorinis-filologinis komentaras.

Reikšminiai žodžiai: kitabistika, LDK totorių rankraščiai, kitabų transliteracija ir transkripcija.

Nadeszło do redakcji: 10 lipca 2017 r.

Przyjęto do druku: 5 września 2017 r.

Joanna Kulwicka-Kamińska, dr hab. nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa, kierownik Zakładu Historii Języka Polskiego, Centrum Badań Kitabistycznych i Podyplomowego Studium Logopedii na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Joanna Kulwicka-Kamińska, PhD (Humanities), Assoc. prof. of humanities in linguistics, Head of the Department of the History of Polish Language, the Center for Kitab Studies and Postgraduate Diploma Studies in Logopaedics of Nicolaus Copernicus University in Torun.

Joanna Kulwicka-Kaminska, habilituota humanitarinių mokslų daktarė, Mikalojaus Koperniko universiteto Lenkų kalbos istorijos katedros, Kitabistikos tyrimų ir podiplominių logopedijos studijų centro vedėja.

E-mail: asiakk2@tlen.pl

Czesław Łapicz, profesor Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, kierownik Zakładu Komparatystyki Słowiańskiej.

Czesław Łapicz, Professor of Nicolaus Copernicus University in Torun, Head of the Department of Slavic Comparative Studies.

Česlav Lapič, Mikalojaus Koperniko universiteto profesorius, Slavistikos komparatyvistinių studijų fakulteto dekanas.

E-mail: czeslaw@lapicz.pl

LIETUVOS
METRAŠČIŲ
VAVELIO
NUORAŠAS

♦

The Wavel Manuscript
of the Lithuanian Chronicles

Parengė | Edited by
Kęstutis Gudmantas
Nadežda Morozova

VILNIUS • 2017